

การวิเคราะห์การตีความคำว่า “ธรรม” ของพุทธทาสภิกขุ Analytical Study of Dhamma as Interpreted by Buddhadasa Bhikkhu

พระมหาจীরวัฒน์ กนตวณฺโณ (กันจ) ป.ธ.9 Phramaha Chiravat Kanjoo*

พระราชปริยัติมุนี Phra Rajapariyattimni**

ทรงวิทย์ แก้วศรี Songvit Kaewsri***

โกณัฐ ศรีทอง Konit Srithong****

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์ 3 ประการคือ 1) เพื่อศึกษาการตีความคำว่า “ธรรม” ของพุทธทาสภิกขุ 2) เพื่อวิเคราะห์การตีความคำว่า “ธรรม” ของพุทธทาสภิกขุ และ 3) เพื่อวิเคราะห์อิทธิพลต่อแนวคิดด้านวิชาการและผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของสังคมไทย

ผลการวิจัยพบว่า การตีความพระธรรมวินัยมีมาแต่ครั้งพุทธกาลเห็นได้จาก 2 คัมภีร์ คือ เนตติปกรณ์ และเปฏโปกเทศ ซึ่งรจนาโดยพระมหากัจจายนเถระใช้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เนตติปกรณ์นั้นแต่งอธิบายความในพระไตรปิฎก เน้นการวิเคราะห์ โดยการนำข้อความจากพระสูตรมาอธิบายตามหลักภาษาและแจกอรรถธรรมตามหลักพระอภิธรรมอย่างละเอียด ส่วนเปฏโปกเทศ เป็นคัมภีร์แสดงวิธีอธิบายปรมัตถธรรมและความหมายของธรรมแต่ละอย่าง ๆ แล้วนำมาอธิบายรวม

พุทธศตวรรษที่ 10 ยุคของพระอรธกถาจารย์มีพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นต้น รจนาคัมภีร์อรรถกถาพระไตรปิฎก ก็ได้มีการอธิบายขยายความธรรมะ โดยยึดหลัก 2 ประการคือ การอธิบายศัพท์ให้เข้าใจ และการอธิบายความหมายของธรรมะในบริบทนั้น ๆ ให้เข้าใจ เป็นไปตามลำดับของเนื้อหาในพระไตรปิฎก และยังมีปกรณ์วิเสส เช่น วิสุทธิมรรคที่แต่งอธิบายหลักธรรมโดยอ้างอิงความถูกต้องจากพระพุทธรพจน์ในพระไตรปิฎก ส่วนที่เป็นอรรถโนมนั้นมีน้อยมาก ยกเว้นเรื่องพระวินัยปิฎกในส่วนพระสูตรและพระอภิธรรมเป็นการขยายความให้เข้าใจง่ายขึ้น

พุทธทาสภิกขุ ตีความความหมายของ “ธรรมะ” เป็น 4 อย่าง คือ 1) ธรรมะในฐานะธรรมชาติ หมายถึง สภาวะธรรมทั้งที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม และที่เป็นกุศลธรรม อกุศลธรรม หรืออหิพยาภกตธรรม 2) ธรรมะในฐานะกฎธรรมชาติ หมายถึงสังขธรรมที่เป็นกฎธรรมชาติควบคุมสรรพสิ่ง เช่น อิทัปปัจจยตา

* นักศึกษาหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

** อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก

*** อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

**** อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

และไตรลักษณ์ เป็นต้น 3) ธรรมะในฐานะหน้าที่อันมนุษย์จะต้องทำตามกฎธรรมชาติ หมายถึงภาวะหน้าที่ที่มนุษย์ต้องปฏิบัติ เพื่อการดำรงชีพอยู่อย่างเหมาะสม เช่น อริยมรรคมีองค์ 8 เป็นต้น อันเป็นการปฏิบัติธรรม และ 4) ธรรมะในฐานะผลที่จะได้รับตามหน้าที่ที่มนุษย์ต้องปฏิบัติตามธรรมชาติ ถือเป็นปฏิเวธธรรม ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ได้แก่ มรรค ผล นิพพาน

จุดเด่นแห่งคำสอนของพุทธทาสภิกขุคือเรื่องตถตา อิทัปปัจจตา และสุญญตา โดยเฉพาะเรื่องสุญญตาหรือ “จิตว่าง” ท่านเน้นมากกับการใช้ชีวิตประจำวัน ผู้มีจิตว่างเท่ากับเข้าถึงพระนิพพานได้ชั่วขณะหนึ่ง นอกจากนี้ ท่านเน้นเรื่องนิพพานในชาตินี้ ซึ่งได้รับอิทธิพลแนวคิดจากมหายานในนิกายเซน จากการทำท่านแปลหนังสือพระสูตรของเว่ยหล่าง และคำสอนของฮวงโป ด้วยเหตุนี้จุดเน้นจึงอยู่ที่สุญญตา

ในเชิงปฏิบัติ แนวคิดการตีความธรรมะของท่านพุทธทาสภิกขุมีอิทธิพลต่อวงวิชาการ ตลอดถึงการนำไปใช้ในสังคมไทย เช่น เรื่องการศึกษาและธัมมิกสังคม เพื่อพัฒนาให้สังคมเป็นสังคมแห่งปัญญาที่มีความรู้คู่คุณธรรมให้เข้าใจและปฏิบัติธรรมะอย่างถูกต้องได้รับผลสูงสุดเป็นมรรค ผล นิพพาน

คำสำคัญ: การวิเคราะห์ การตีความ ธรรม ธรรมะ

Abstract

The Objectives of this research are as follows 1) to study the interpretation of “Dhamma” by Buddhadasa Bhikkhu, 2) to analyze the interpretation of “Dhamma” by Buddhadasa Bhikkhu, and 3) to analyze the influence of Buddhadasa Bhikkhu’s view over academics and the way of life of people in Thai society.

The research findings are:

Buddhadasa Bhikkhu has interpreted “Dhamma” in four ways, namely (1) “Dhamma” as nature, that is natural phenomena of things conditioned or unconditioned by causes either merit, demerit and/or neutrality; (2) “Dhamma” as rule or principle of nature, that is the principle controlling condition of nature like the being so and the dependent origination etc., (3) “Dhamma” as the function or duty conforming to the nature, that is a man’s duty to observe in their life, like the Eightfold Noble Path, and (4) “Dhamma” as a result of the “fruit yielding” from the practice of the right duty leading to the Path, the Result and the Goal of Nibbana i.e. Buddhist Summum Bonum.

The prominent teachings of Buddhadasa Bhikkhu are Tathata, the being so, Idappacayata, the dependent origination, and Sunnata, the void, especially the “void mindfulness”. Buddhadasa Bhikkhu has interpreted and exposed the meanings of “dhamma” by his own comprehension which he has claimed as the true interpretation according to the Buddha’s purpose. However, the thought and ideas of Buddhadasa Bhikkhu influences many Buddhist scholars. It is assumed that Buddhadasa Bhikkhu might have been influenced by Zen doctrines of Wei Lang and Huang Po which he has previously translated into Thai. Besides, his ideas influences Thai society in many aspects such as educational works, social environment and economic policies, etc.

Keywords: Analytical, Interpret, Dham, Dhama

บทนำ

พระพุทธศาสนา ไม่ได้แยกสิ่งที่เรียกว่า “โลก” กับ “ธรรม” ออกจากกันอย่างชัดเจน ไม่ว่าจะโดยหลักธรรมหรือโดยประเพณี หลักธรรมในพระพุทธศาสนาไม่ได้สอนแต่เรื่องทำจิตใจให้พ้นทุกข์อย่างเดียว หากยังครอบคลุมเรื่องทางโลก เช่น สัมมาอาชีวะ การประกอบอาชีพสุจริต (ที.ม. (ไทย) 10/402/336) โภควิภาค การใช้สอยทรัพย์ให้เหมาะสม (ที.ปา. (ไทย) 11/265/212) จนถึงการเมืองการปกครองเพื่อให้เกิดสังคมที่สงบสุขตามจักรวรรดิวัตร (ที.ปา. (ไทย) 11/84/62) การปฏิบัติธรรมในขั้นการฝึกจิตหรือการทำสมาธิภาวนานั้น ต้องอาศัยปัจจัยทางโลก เช่น อาหาร ที่อยู่ อันสงบวิเวก ฉันทะ การทำมาหากินจนถึงการปกครองซึ่งถือว่าเรื่องทางโลก ก็จำเป็นต้องมีธรรมกำกับเพื่อให้เกิดความสงบสุขในชีวิตและสังคม ฉะนั้น โดยจุดหมายขั้นสุดท้ายของกิจกรรมทางโลกต้องเป็นไปเพื่อความเจริญของงามของธรรมด้วย ดังนั้นโลกกับธรรมแยกออกจากกันไม่ได้ (พระไพศาล วิสาโล, 2544)

พุทธทาสภิกขุ ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา มีวิธีคิดและตีความคำว่า “ธรรม” กับ “โลก” นั้น ในอีกปริยายหนึ่งโดยมองว่า ถ้ามองกันในส่วนลึกแล้ว เป็นสิ่ง ๆ เดียวกัน ถ้าปราศจากธรรมแล้วโลกก็ไม่ใช่โลก จะสลายไปก่อนหน้านั้น (พุทธทาสภิกขุ, มปป. : 14)

การสืบทอดเจตนารมณ์ของพระพุทธเจ้านั้น พุทธทาสภิกขุมองว่า ภายใต้อบรมดีแล้วหรือการบัญญัติความจริงร่วมกันของมนุษย์ แท้จริงแล้วยังถูกครอบคลุมนอกเหนือกว่า ซึ่งเป็นเกณฑ์อันเดียวที่จริงแท้ นั่นคือกฎของโลกธรรมชาติอันมีหลักแห่งอิทัปปัจจยตา ที่แสดงถึงความเป็นเหตุปัจจัยปรุงแต่งกันเกิดของสรรพสิ่ง แสดงถึงความเป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา) ไม่พลั้งไหวไปตามความพอใจหรือไม่พอใจของมนุษย์ เรียกว่า ปรมัตถ์สัจจะ ในกรณี สมมติสัจจะจึงเป็นเพียงกฎเกณฑ์ชั่วคราวที่บัญญัติขึ้นเพื่อช่วยให้อยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างราบรื่น แต่ก็เปลี่ยนแปลงไปได้ตามเหตุปัจจัยต่าง ๆ และหากข้อบัญญัติเหล่านั้นห่างไกลจากความจริงเชิงปรมัตถ์มากเพียงใด มนุษย์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกฎธรรมชาติ แต่สร้างโลกของตนขึ้นโดยแยกต่างหากจากความจริงโดยธรรมชาติ ย่อมไม่อาจจัดทุกซ์ตามจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาได้ (พุทธทาสภิกขุ, มปป. : 14)

จารีตในการสืบทอดพระพุทธศาสนาในยุคสมัยหนึ่ง พุทธทาสภิกขุพบว่า มีผู้ที่เรียกตนว่า พุทธศาสนิกชน ประพฤติปฏิบัติราวกับสมมติสัจจะกับปรมัตถ์สัจจะนั้นได้แยกขาดกันอย่างสิ้นเชิง ผู้คนจำนวนมากมุ่งไปยังความจริงสมมติชนิดที่จุดให้จิตวิญญูณตกต่ำ คือเน้นการพัฒนาและสะสมวัตถุเป็นหลักโดยละเลยหน้าที่ทางจิตวิญญูณ ผลคือ การเติบโตของตัวตนที่เต็มไปด้วยความเห็นแก่ตัว เกิดการแก่งแย่งชิงดีกันในสังคม ไร้ซึ่งความสงบสุขทั้งกายและจิตใจ พุทธทาสภิกขุมองว่า ปัญหานี้เกิดจากการดำรงชีวิตของบุคคลโดยแยกธรรมกับโลกออกจากกัน หมายถึงเอาโลกหรือตัวเอนี้ไว้ที่บ้านแล้ว ธรรมนั้นเก็บไว้ที่วัด การกระทำอย่างนี้ไม่ยุติธรรมอย่างยิ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ห่างไกลจาก

ธรรมแท้ คือ ความประณีต สะอาดบริสุทธิ์ของจิต จุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา เพื่อช่วยดับทุกข์ของผู้คนก็ไม่อาจบรรลุได้

พุทธทาสภิกขุ กล่าวย่ออยู่เสมอว่า ธรรมะต้องอยู่ในเนื้อในตัวคน หมายถึง ธรรมต้องอยู่ใน การดำเนินชีวิต คนจึงจะสามารถมีชีวิตที่ประเสริฐและรังสรรค์โลกที่มนุษย์และสรรพชีวิตจะดำรงอยู่ ร่วมกันได้อย่างสงบสุข แนวคิดเรื่องการทำงานคือการปฏิบัติธรรม จึงถูกเผยแพร่ขึ้นเพื่อย้ำเตือนให้ พุทธศาสนิกชนและผู้สนใจธรรมะได้ตระหนักถึงหนึ่งเดียวกันของความเป็นโลกและธรรม และยัง การกระทำให้เกิดผลเป็นชีวิตที่งดงามด้วยธรรมขึ้นในโลก ดังคำกล่าวที่ว่า “ถ้ากล่าวถึงธรรมะที่ถูกต้อง แล้ว จะไม่มีคำว่าทั้งโลกหรือหนีโลก เพราะว่าธรรมะที่ถูกต้องนั้น มุ่งหมายจะให้คนอยู่ในโลกด้วยชัยชนะ ต่อโลก” (พุทธทาสภิกขุ, มปป. : 8)

ในหนังสือ “ภาษาคน-ภาษาธรรม” พุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า ต้องแยกแยะระหว่างภาษาคน-ภาษา ธรรม เพราะภาษาคนนั้นเป็นอีกอย่างหนึ่ง ภาษาธรรมนั้นเป็นอีกอย่างหนึ่ง ภาษาคนก็คือภาษาโลก ๆ ภาษาของคนที่ไม่รู้ธรรมะพูดกันอยู่ ตามภาษาคนที่ไม่รู้ธรรมะ ภาษาคนที่ไม่รู้ธรรมะนี้เรียกว่าภาษาคน ส่วนภาษาธรรมนั้นเป็นภาษาที่เหมือนกับพูด แต่ว่าได้เห็นธรรมะในส่วนลึก หรือเห็นธรรมะที่แท้จริง แล้วพูดไปด้วยความรู้สึกอันนั้น จึงเกิดเป็นภาษาธรรมะขึ้นมา ดีความจากภาษาคน นี้เรียกว่า ภาษา ธรรมะ ทั้งนี้ พุทธทาสภิกขุได้ยกตัวอย่างธรรมะที่เป็นภาษาคนและภาษาธรรมไว้ว่า

ธรรมะ-ภาษาคน

คำว่า ธรรม หรือ ธรรม พระธรรม คำว่า พระธรรม ภาษาเด็ก ๆ หมายถึง พระคัมภีร์ หนังสือ ที่เรียกกันว่า พระธรรมอยู่ในตู้ หรือเสียงที่ใช้แสดงธรรม นี้คือตัวธรรม พระคัมภีร์เป็นตัวธรรม เสียง เทศน์เป็นตัวธรรม อย่างนี้เป็นต้น ธรรมะอย่างนี้เป็นภาษาคน ภาษาคนโง่ ภาษาคนที่ยังไม่เห็นธรรมะ เรียกว่า ภาษาคน

ธรรมะ-ภาษาธรรม

ธรรมะในภาษาธรรมนั้นคือ ธรรมะที่เป็นอันเดียวกับพระตถาคต ผู้ใดเห็นธรรมะ ผู้นั้นเห็น ตถาคต ผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นพระธรรม คำว่า “ธรรม” ในภาษาบาลีนั้น หมายถึง สิ่งทีละเอียด ลึกซึ้งหลายอย่างหลายประการรวมกัน ที่เรียกว่า ธรรมชาติ พุทธทาสภิกขุจำแนกเป็น 4 ประเภท คือ

- ตัวธรรมชาติแท้ ๆ
- กฎเกณฑ์ของธรรมชาติ
- หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องประพฤติให้ถูกให้ต้องตามกฎของธรรมชาติ
- ผลอันใดเกิดขึ้นมาจากการประพฤติปฏิบัติ ถูกต้องตามธรรมชาติ (พุทธทาสภิกขุ, 2519 : 8)

ธรรมะมีความหมายกว้างไม่ใช่ว่าเป็นเพียงหนังสือคัมภีร์ไบเบิลหรือเสียงเทศน์ คำว่า “ธรรม” ในภาษาธรรม หมายถึง นามธรรมที่เป็นธรรมะที่กว้างขวาง ที่ลึกซึ้ง ที่หมายถึงทุก ๆ สิ่งที่เราเข้าใจได้ยาก ก็มี เข้าใจง่ายก็มี (พุทธทาสภิกขุ, 2537 : 8-9)

ตัวอย่างที่พุทธทาสภิกขุตีความความหมายของธรรมะในบางบริบทเช่น ท่านได้อธิบายแนวความคิดการทำงานคือการปฏิบัติธรรมว่าเป็นดังอุบาย อุบาย ในที่นี้ หมายถึง การพูดไม่สอดคล้องกับสิ่งที่ปรากฏภายนอกเพื่อจุดประสงค์อื่น ที่สำคัญกว่า การกล่าวหาว่า การทำงานที่คนทั่วไปมองว่าเป็นสิ่งหาเลี้ยงชีพเป็นการปฏิบัติธรรม ก็เพื่อให้คนพัฒนาเจตจำนง การทำงานของตนซึ่งเป็นกิจกรรมส่วนใหญ่ในชีวิตเป็นเครื่องฝึกฝนในทางธรรม โดยได้ใช้ข้อธรรมะสัมมาสัมมา กัมมันตะ ซึ่งเป็นหนึ่งในมรรคมงคล 8 หมายถึง การกระทำชอบ มาแก้ปัญหาในการทำงาน และให้ใช้เป็นหลักพื้นฐานในการกำหนดการกระทำทั้งหลายในชีวิตประจำวัน (พุทธทาสภิกขุ, 2549) แตกต่างจากการอธิบายธรรมะเพื่อการทำงานของนักวิชาการพระพุทธศาสนาเถรวาทท่านอื่น ๆ เช่น พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตโต) อธิบายในลักษณะมัชฌิมนธรรมเทศนา คือธรรมกลาง ๆ เช่นเรื่องไตรลักษณ์หรือนิยาม 5 และธรรมเทศนาคือธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดเวไนยสัตว์ โดยสรุปก็คือกฎธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตโต, 2528)

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยซึ่งสนใจในชีวิตและผลงานของพุทธทาสภิกขุ จึงมีความตั้งใจที่จะศึกษาเรื่องการตีความหมายคำว่า “ธรรม” ของท่านพุทธทาสภิกขุ ว่า เมื่อยึดหลักการตีความของคำว่า “ธรรม” ตามพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เป็นต้นแล้ว ท่านอาศัยหลักเกณฑ์หรือแนวคิดอย่างไรในการตีความ “ธรรม” ตามปริยายของท่าน ซึ่งจะต้องศึกษากรอบแนวคิดในการตีความตามแนวอาจริยมติและอัตโนมัตต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1) เพื่อศึกษาการตีความคำว่า “ธรรม” ของพุทธทาสภิกขุ
- 2) เพื่อวิเคราะห์การตีความคำว่า “ธรรม” ของพุทธทาสภิกขุ
- 3) เพื่อวิเคราะห์อิทธิพลต่อแนวคิดด้านวิชาการและผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของสังคมไทย

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) กล่าวคือศึกษาอ้างอิงจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาและหนังสือวิชาการของผู้ทรงคุณวุฒิอื่น ๆ ดังนี้

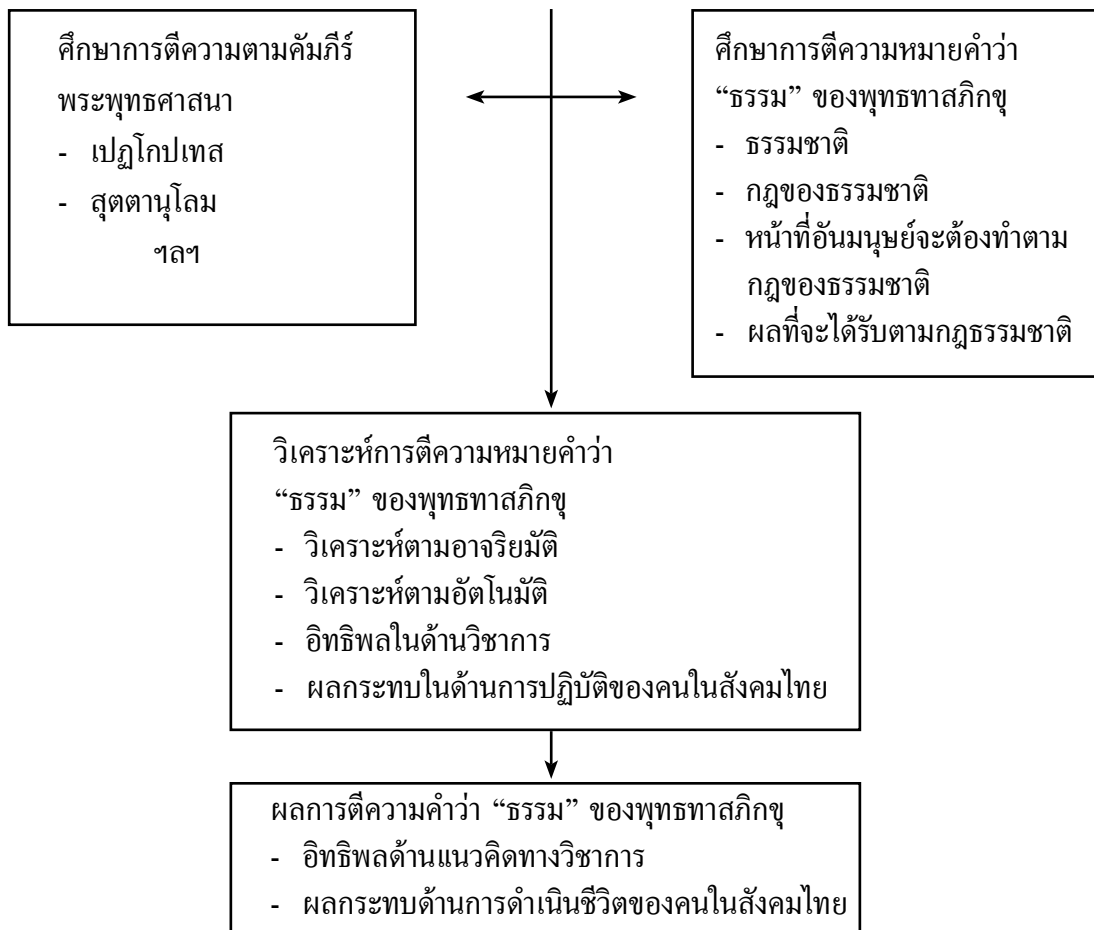
- 1) คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500 และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2539

2) อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกูรภิกขุ และอรรถกถาภาษาไทยฉบับแปลและพิมพ์เผยแพร่ของสำนักต่าง ๆ

3) ปรกณวิเสสและเอกสารต่าง ๆ ตลอดถึงหนังสือวิชาการอื่น ๆ ของผู้ทรงคุณวุฒิทางพระพุทธศาสนาและศาสตร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

4) หนังสือ เอกสารคำบรรยายทุกประเภทของพุทธทาสภิกขุ ตลอดจนเอกสารอื่น ๆ ที่มีผู้เขียนถึงพุทธทาสภิกขุ

ทั้งนี้ กระบวนการวิจัยได้กำหนดกรอบแนวคิดในการวิจัย (Research Framework) ขั้นตอนนี้เป็นกำหนัดตีกรอบการตีความหมายของคำว่า “ธรรม” ตามคัมภีร์พระพุทธศาสนามีปฏิโกปเทศและสุตตานุโลม เป็นต้น จากนั้นเป็นการศึกษาและวิเคราะห์การตีความหมายคำว่า “ธรรม” ของพุทธทาสภิกขุ และขั้นตอนสุดท้ายเป็นการวิเคราะห์วิธีการตีความคำว่า “ธรรมะ” ของพุทธทาสภิกขุ แสดงเป็นภาพดังนี้

ภาพแสดงกรอบแนวคิดในการวิจัย

ประโยชน์ที่ได้รับ

- 1) ทำให้ทราบการตีความคำว่า “ธรรม” ของพุทธทาสภิกขุ
- 2) ทำให้ทราบผลการวิจัยการตีความหมายคำว่า “ธรรม” ของพุทธทาสภิกขุ
- 3) ทำให้ทราบอิทธิพลต่อแนวคิดด้านวิชาการและผลกระทบต่อการดำเนินชีวิต ของคนในสังคมไทย

ผลการวิจัย

พุทธทาสภิกขุ มีความเห็นว่า ธรรมคือคำสอนของพระพุทธเจ้าท่านนั้นมีผลกระทบต่อโลกทั้งหมด ในฐานะที่เป็นสิ่งของรวมทั้งหมด สิ่งของอยู่ไม่ได้ตามลำพัง มีความเกี่ยวข้องกันและกัน ดังนั้น ถ้าเข้าใจความสำคัญของคำสอนของพระพุทธเจ้าจริง ๆ แล้ว จะเข้าใจความหมายของธรรมและธรรมชาติของสิ่งของที่แท้จริงได้ วิถีทางที่สิ่งของเป็นไปตามธรรม ท่านเชื่อว่าความหมายนี้มีอยู่ในความหมายในภาษาบาลีเดิมมากกว่าเปลี่ยนรูปแบบตามอรรถาธิบาย ท่านสนับสนุนธรรมมุ่มมองนี้ตามภาษาบาลีเดิมซึ่งหมายถึง ธรรมชาติ

พุทธทาสภิกขุ ให้ความหมายของคำว่า ธรรม ไว้ในธรรมะคือธรรมชาติ ว่า ธรรมะคือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ยกเว้นอะไรเลยสักสิ่งเดียวและทั้งหมดนั้นเป็นเรื่องของธรรมชาติ เพราะฉะนั้น ธรรมะและธรรมชาติจึงเป็นสิ่งเดียวกันและเกี่ยวเนื่องกันในสิ่งทั้งหลายในโลก ดังนั้น ถ้าจะนำธรรมะหรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนั้นมาแยกประเภท หรือความหมายเพื่อทำความเข้าใจให้ง่ายขึ้นแล้ว ก็สามารถแยกได้ 4 ประเภทหรือ 4 ความหมาย ดังนี้ คือ

1. ธรรมะในฐานะที่เป็นตัวธรรมชาติหรือสภาวะธรรม
2. ธรรมะในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติหรือสังขธรรม
3. ธรรมะในฐานะที่เป็นหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติตามกฎของธรรมชาติหรือปฏิบัติธรรม
4. ธรรมะในฐานะที่เป็นผลของการทำหน้าที่ตามกฎของธรรมชาติหรือปฏิบัติธรรม

ประการที่ 1 ธรรมะในฐานะที่เป็นตัวธรรมชาติหรือสภาวะธรรม พุทธทาสภิกขุได้แยกออกเป็น 2 ส่วน คือ 1) ธรรมชาติในส่วนที่เป็นสังขารธรรมหรือเป็นสังขตธรรม คือธรรมชาติที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง และเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ ซึ่งมีทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม และ 2) ธรรมชาติในส่วนที่เป็นวิสังขารธรรมหรือเป็นอสังขตธรรม เป็นธรรมชาติที่ไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง หรือมีปรากฏการณ์ที่ไม่เห็นชัดแก่คนธรรมดาสามัญผู้มีวิชาในดวงตา หมายถึง อสังขตธรรมทั้งหลาย ซึ่งพุทธทาสภิกขุระบุไปที่ ธรรมะ 9 ตาซึ่งเป็นตัวกฎธรรมชาติ รวมทั้งพระนิพพานซึ่งเป็นธรรมชาติฝ่ายอสังขตธรรมที่คนจะสัมผัสได้ด้วยใจ เป็นสิ่งที่จะรู้แจ้งโดยประจักษ์แก่ใจได้ มีปรากฏการณ์ปรากฏแก่จิตใจที่ปราศจากอวิชชา พระนิพพานเป็นธรรมชาติที่ปราศจากเหตุปัจจัยปรุงแต่ง และเป็นที่ตั้งแห่งเหตุปัจจัย แต่ก็เป็นเพียงธรรมชาติ

ประการที่ 2 ธรรมะในฐานะที่เป็นสังขธรรมหรือกฎของธรรมชาติ พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของธรรมะในฐานะที่เป็นสังขธรรมหรือกฎของธรรมชาตินี้ไว้ว่า บรรดาธรรมชาติทั้งหลายนั้น มีกฎของธรรมชาติควบคุมอยู่ กำกับอยู่ หรือแฝงอยู่ หรือบังคับให้เป็นไปเป็นสังขะของธรรมชาติและเด็ดขาดตายตัวด้วยจึงเรียกว่า สังขธรรม มีธรรมชาติที่หนึ่งก็มีกฎของธรรมชาติอยู่ที่นั่น ถ้าเป็นธรรมชาติฝ่ายรูปธรรมคือวัตถุ ก็มีกฎทางวัตถุควบคุมอยู่ในนั้น ถ้าเป็นธรรมชาติฝ่ายจิตใจ ก็มีกฎของธรรมชาติฝ่ายจิตใจควบคุมอยู่ในนั้น หรือถ้ามีการสัมพันธ์กันระหว่างสิ่งทั้งสอง ก็มีกฎที่สัมพันธ์กันระหว่างสิ่งทั้งสองนี้คือทั้งทางฝ่ายวัตถุและจิตใจควบคุมอยู่ที่นั่น จึงปรุงแต่งกันได้ ทั้งโดยวัตถุและโดยจิตใจผสมผสานกันไป กระทั่งเกิดการกระทำที่เป็นวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปไม่มีที่สิ้นสุด นี่คือตัวกฎของธรรมชาติ

ประการที่ 3 ธรรมะในฐานะที่เป็นหน้าที่ตามกฎของธรรมชาติ หรือปฏิบัติธรรม พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมาย คือ หน้าที่ที่สิ่งมีชีวิตจะต้องประพฤติกกระทำให้ถูกต้องตามกฎของธรรมชาติ ถ้าไม่ทำจะต้องตายหรือจะทนอยู่ไม่ได้ หรือสูญหายไป ไม่มีความสุข คำว่า หน้าที่ หมายความว่า เป็นสิ่งที่ต้องปฏิบัติ กฎเป็นตัวบังคับให้ต้องปฏิบัติ หรือความอยากรอดชีวิตอยู่ ทำให้เกิดหน้าที่ตามกฎว่า จะต้องปฏิบัติตามกฎให้ถูกต้องอย่างนั้น แล้วจึงจะรอดชีวิตอยู่ เพราะฉะนั้นสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายจึงต้องมีหน้าที่ นับตั้งแต่คนลงไปหาสัตว์ ต้นไม้ สิ่งมีชีวิตเล็กละเอียดจนมองด้วยตาเปล่าไม่เห็น ต้องมีหน้าที่ และตัวธรรมชาติที่เป็นหน้าที่สำหรับสิ่งที่มีชีวิตจะต้องประพฤติปฏิบัตินี้สำคัญที่สุดและได้กลายมาเป็นองค์ประกอบของศาสนา ต่อมาพุทธทาสภิกขุแบ่งหน้าที่ของมนุษย์เป็น 3 ประการ คือหน้าที่เพื่อรอดชีวิตอยู่ หน้าที่ที่จะต้องอยู่อย่างผาสุก ไม่ทนทุกข์ทรมาน และหน้าที่ที่จะต้องเดินทางไปให้ถึงปลายทางคือนิพพาน

ถ้าได้ศึกษามาตามลำดับตั้งแต่ธรรมะ 9 ตาแล้ว ย่อมเข้าใจได้ดีถึงความจำเป็นที่มนุษย์จะต้องทำหน้าที่เดินทางไปให้ถึงจุดหมายปลายทางคือนิพพาน เพราะเป็นสิ่งที่ เป็นธรรมชาติของมนุษย์ ขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์รู้จักธรรมชาติที่แท้จริง มนุษย์และสรรพสิ่งทั้งหลายในธรรมชาติหรือในสากลจักรวาลตามที่เป็นจริง อันจะทำให้มนุษย์สลัดคืนจากสิ่งที่เคยยึดถือ และกำลังยึดถือออกไปได้ทั้งหมด เมื่อนั้นดุลยภาพ เสรีภาพ อิสระภาพ และสันติสุข ก็จะกลับคืนมาสู่สรรพชีวิตได้อย่างแท้จริง

ประการที่ 4 ธรรมะในฐานะที่เป็นผลของการทำหน้าที่ตามกฎของธรรมชาติหรือปฏิบัติธรรม พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ธรรมในความหมายที่สนี้ คือผลที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่หน้าที่ที่ได้ปฏิบัติไป ผลทางวัตถุ ผลทางจิตใจ ผลทางโลกียะ ผลทางโลกุตระ หรือสิ่งใดก็ตามที่ได้ปฏิบัติไปเรียกว่าเป็นผล ในฐานะผลที่มนุษย์ต้องการ ผลนี้ได้รับจากการปฏิบัติหน้าที่และเป็นเรื่องของธรรมชาติ เพราะเกิดขึ้นตามกฎของธรรมชาติ ตามหน้าที่ที่ได้ปฏิบัติตามกฎของธรรมชาติ ยังเนื่องอยู่กับธรรมชาติ ดังนั้นจึงเรียกว่า ธรรม ปฏิเวธธรรม คือผลที่รู้สึก ในทางศาสนาถือเป็นเรื่องของการบรรลุมรรค ผล นิพพาน ถ้าเป็นชาวบ้าน เป็นเรื่องการค้าเงินทอง ข้าวของ เกียรติยศชื่อเสียง กิน กาม และเกียรติ

ส่วนอิทธิพลและผลกระทบของการตีความคำว่า “ธรรม” ของพุทธทาสภิกขุในสังคมไทยปัจจุบัน ส่วนคำสอนของพุทธทาสภิกขุ นั้น ท่านไม่แบ่งแยกเด็ดขาดระหว่างสังคมกับจิตวิญญูญาณ ทั้งสองด้านนี้เป็นความจริงหนึ่งเดียว (ธรรมะ) ตามกฎธรรมชาติ (ธรรมะ) ที่ต่างอิงอาศัยซึ่งกันและกัน โดยไม่ได้แบ่งแยกระหว่างสังคมกับจิตวิญญูญาณ ไม่เช่นนั้นสันติภาพของโลกก็จะเป็นไปไม่ได้ เพราะหากเราตั้งใจศึกษาค้นคว้าคำสอนด้านสังคมของท่านอย่างลึกซึ้งมากเท่าใดก็ต้องศึกษาให้ลึกกลงไปที่คำสอนด้านจิตวิญญูญาณ ซึ่งเป็นพื้นฐานของคำสอนด้านสังคมมากขึ้นเท่านั้น

ในช่วงแรกพุทธทาสภิกขุ ได้เริ่มดำเนินชีวิตตามปณิธาน เนื่องจากบุคลิกภาพในวัยหนุ่มที่แข็งแกร่งในสภาพสังคมที่เฉื่อยทางวัฒนธรรม จริยธรรม และศาสนธรรม คนในสังคมไม่เข้าใจแก่นวัฒนธรรมของตนเอง และไม่มีการตรวจสอบ และวิพากษ์วิจารณ์ พุทธทาสภิกขุ ได้ลุกขึ้นมาวิพากษ์วิจารณ์ในลักษณะบันลือสีหนาท คือ คำรามเหมือนราชสีห์แห่งพุทธธรรม เพื่อจะแก้ความเข้าใจผิดและการปฏิบัติผิดในทางพระพุทธศาสนา ตลอดจนการขาดความสนใจในแก่นธรรม ท่านมีความกล้าหาญ ทำด้วยความเชื่อมั่น ด้วยเหตุดังกล่าวทำให้การเสนอแนวคิดคำสอนต่าง ๆ ของท่านส่งผลทำให้เกิดการกระเพื่อมในวงการต่าง ๆ อย่างรุนแรง และเป็นผลให้คำสอนของท่านแทรกเข้าไปในวงการวิชาการอย่างมาก ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ทำให้คำสอนของท่านมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตในวงการต่าง ๆ พุทธทาสภิกขุอ่านโยนิโสมนสิการอย่างจริงจัง ดังที่ท่านกล่าวว่า ท่านอ่านหนึ่งส่วนจากโยนิโสมนสิการสิบส่วน นอกจากอ่านและศึกษาจากศาสตร์ที่หลากหลายแล้ว ท่านยังสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดกับปราชญ์อย่างมากด้วย จากนั้น ท่านนำไปทดลองปฏิบัติอย่างจริงจัง อยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติมาก สามารถประสานระหว่างชีวิตแบบสันติกับธรรมชาติป่าเขา ประสานระหว่างความเป็นพระป่ากับเทคโนโลยี ประสานระหว่างความเป็นนักอ่านกับนักทดลองปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ทำให้ท่านประสานประสบการณ์เฉพาะตัวได้ โดยไม่ทอดทิ้งพระคัมภีร์ดั้งเดิม นอกจากนี้ ท่านยังสืบสานอดีตปัจจุบัน แล้วปูทางสู่อนาคตได้ ทำให้คำสอนของท่านทนต่อการพิสูจน์ แม้จะถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรงในช่วงแรก แต่ได้รับการยอมรับในกาลต่อมา

ข้อควรสังเกตร่วมเกี่ยวกับแนวคิดของพุทธทาสภิกขุในการตีความพระธรรมวินัยว่า เหตุที่มีอิทธิพลเหนือวิธีคิดของท่าน 2 ประการ คือ (1) ความคิดของท่านเองที่ท่านเชื่อมั่นใน “อัตโนมัตติ” ว่ายึดถือพุทธประสงค์เป็นหลัก คือธรรมในฐานะ “นียยานิกรรรม” คือนำสัตว์ออกจากทุกข์ วิธีการใดที่ส่งผลให้คนปฏิบัติแล้วพ้นทุกข์ ท่านจะยึดถือตามนั้น จึงเกิดแนวคิดเรื่องนิพพานในชาตินี้มากกว่าชาติหน้า คือ เน้นทฤษฎีรมมิกัตถะประโยชน์ปัจจุบันมากกว่าสัมปรายิกัตถะประโยชน์ภายภาคหน้า

เรื่องสูญญตาหรือ “จิตว่าง” ก็มุ่งในปัจจุบัน ประเด็นนี้ท่านยึดแนวคิดของท่านเอง ไม่ยอมเชื่อการตีความของผู้อื่นง่าย ๆ แม้แต่ของพระพุทธโฆษาจารย์ เพราะไม่ใช่พระอรหันต์ แม้แต่คัมภีร์พระไตรปิฎกท่านก็เคยพูดว่า ท่านเชื่อเพียง 25% หรืออย่างมากไม่เกิน 30% เพราะมีการสังคายนา

หลายครั้ง อาจคลาดเคลื่อนจากพระพุทธรูปประสังคาก็ได้ และ (2) การตีความของท่านน่าจะได้รับอิทธิพลแนวคิดจากมหายาน จะเห็นว่าพุทธทาสภิกขุศึกษามหายานอย่างแตกฉาน ถึงกับแปลคำสอนของฮวงโปและพระสูตรของเว่ยหล่าง เผยแพร่อย่างกว้างขวาง เรื่องสุญญตา จิตว่าง และนิพพานในชาตินี้เป็นหัวใจของมหายาน โดยเฉพาะนิกายโยคจารหรือมารยวมิกศาสตร์ของนาคารชุน ปราชญ์คนสำคัญของฝ่ายมหายาน

ดังนั้น อิทธิพลด้านคำสอนของพุทธทาสภิกขุ จึงเกิดจากสิ่งกระตุ้นและแรงจูงใจ 2 ส่วนสำคัญ คือ แรงจูงใจจากวิธีการ บุคลิก และการอุทิศตัวท่านต่อพระพุทธรองค์ ในฐานะ “พุทธทาสภิกขุ” ที่มุ่งมั่นตามปณิธานที่ตั้งไว้ในวัยหนุ่ม อีกส่วนหนึ่ง คือการนำเสนอคำสอนและการตีความพุทธศาสนาด้วยลีลาที่แปลกใหม่ และดึงเอาแก่นคำสอนในพุทธศาสนามาอธิบายเสนอวิธีแก้ปัญหาและพัฒนาในทุกกระดับ จะเห็นได้จากการศึกษาชีวิต หลักคำสอนของพุทธทาสภิกขุ และจากการสืบค้นแนวคิด และทัศนะของพระเถระรวมทั้งนักวิชาการที่สำคัญ พบว่า คำสอนของพุทธทาสภิกขุมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของบุคคลผู้ประสบผลสำเร็จในชีวิตหลากหลายอาชีพ อิทธิพลเหล่านั้นเกิดจากความประทับใจ เกิดจากความศรัทธาต่อพุทธทาสภิกขุในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นชีวิตความเป็นอยู่ ปณิธาน รูปแบบการอธิบายหลักคำสอนในพระพุทธรศาสนา รวมทั้งรูปแบบการเผยแผ่พุทธธรรมด้วยวิธีการต่าง ๆ ที่ผิดแผกแตกต่าง และก้าวหน้าทั้งด้านจิตวิทยา ด้านภาษาศาสตร์ ด้านแก่นธรรม และการประยุกต์เทคโนโลยีและเทคโนโลยีใหม่ ๆ จึงนับได้ว่าแนวคิดและหลักคำสอนของพุทธทาสภิกขุ มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของผู้ที่ประสบผลสำเร็จในด้านต่าง ๆ อย่างยิ่ง

บทสรุปและอภิปรายผล

การตีความความหมายของพุทธธรรม มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ลักษณะการตีความตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธรศาสนา จะมีเทคนิควิธีและรูปแบบการตีความหลากหลาย ทั้งนี้ เป็นไปตามความเหมาะสมกับบริบททางสังคมหรือสภาพแวดล้อมในขณะนั้น และความคิดและความรู้ของบุคคลสมัยนั้น ๆ เป็นลำดับ อย่างไรก็ตาม การตีความคัมภีร์ในพระพุทธรศาสนา มีลักษณะ หลักการ วิธีการ และวัตถุประสงค์ โดยสรุปดังนี้

หลักการตีความในยุคแรก ถือตามคัมภีร์พระพุทธรศาสนาเป็นหลักตามนัยแห่งเนตติปริภรณ์และเปฏโกปเทศปริภรณ์ ซึ่งเป็นคัมภีร์ยุคแรกที่ทำให้การตีความพระไตรปิฎกไว้ คัมภีร์ทั้ง 2 นี้มีมาก่อนอรรถกถาของพระพุทธรโฆษาจารย์ ได้รับการนำสืบทอดกันมาโดยพระธรรมสังคหการจารย์ในแต่ละยุค เนตติปริภรณ์รจนาโดยพระมหากัจจายนะแต่ครั้งพุทธกาล เป็นตำราที่แต่งอธิบายความในพระไตรปิฎก โดยเน้นการวิเคราะห์ในเชิงหลักภาษาและอภิธรรม โดยการนำข้อความจากพระสูตรมาอธิบายตามหลักภาษาและแจกองค์ธรรมตามหลักพระอภิธรรมอย่างละเอียด จึงเป็นตำรานำศึกษาเล่าเรียน เพื่อเป็นพื้นฐานใน

การพิจารณาหลักธรรมในพระไตรปิฎกได้ถูกต้อง เนตติปรกณนี้ ว่าโดยคำสอนแล้วเป็นหลักการอธิบาย ไตรสิกขาประกอบด้วยเนื้อหาสาระ

พุทธทาสภิกขุ เป็นผู้มีชื่อเสียงทั้งในประเทศและต่างประเทศ โดยผ่านการตีความหมายแห่งธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของท่าน ท่านมีความเห็นว่า ธรรมคือคำสอนของพระพุทธเจ้าท่านนั้นมีผลกระทบต่อโลกทั้งหมดในฐานะที่เป็นสิ่งของรวมทั้งหมด สิ่งของอยู่ไม่ได้ตามลำพัง มีความเกี่ยวข้องกันและกัน ดังนั้น ถ้าเข้าใจความสำคัญของคำสอนของพระพุทธเจ้าจริง ๆ แล้วคงจะเข้าใจความหมายของธรรมและธรรมชาติของสิ่งของที่แท้จริง วิถีทางที่สิ่งของเป็นไปตามธรรมท่านพุทธทาสเชื่อว่า ความหมายนี้มีอยู่ในความหมายในภาษาบาลีแท้เดิมมากกว่าตามที่เปลี่ยนรูปแบบในอรรถาธิบายตามวัฒนธรรมไทย ท่านสนับสนุนธรรมมูมมอมนี่ตามภาษาบาลีเดิมซึ่งหมายถึง ธรรมชาติ

ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของคำว่า “ธรรม” ไว้ในธรรมะคือเรื่องของธรรมชาติ ว่าธรรมะคือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ยกเว้นอะไรเลยสักสิ่งเดียวและทั้งหมดนั้นเป็นเรื่องของธรรมชาติ เพราะฉะนั้น ธรรมะและธรรมชาติจึงเป็นสิ่งเดียวกันและเนื่องกันในสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลก ดังนั้น ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า ถ้าจะนำธรรมะหรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนั้นมาแยกประเภท หรือความหมายเพื่อทำความเข้าใจให้ง่ายขึ้นแล้วก็สามารถแยกได้ 4 ประเภทหรือ 4 ความหมาย ดังนี้ คือ

- 1) ธรรมะในฐานะที่เป็นตัวธรรมชาติหรือสภาวะธรรม
- 2) ธรรมะในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติหรือสังขธรรม
- 3) ธรรมะในฐานะที่เป็นหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติตามกฎของธรรมชาติหรือปฏิบัติธรรม
- 4) ธรรมะในฐานะที่เป็นผลของการทำหน้าที่ตามกฎของธรรมชาติหรือปฏิเวธธรรม

ดังนั้น ลักษณะและรูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธานุสสาเถรวาทที่เสนอในงานวิจัยนี้เป็นรูปแบบหนึ่งของการตีความที่เชื่อว่า จะสามารถใช้ตีความอธิบายความธรรมะในพระพุทธานุสสาได้ถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์มากที่สุด ส่วนอิทธิพลและผลกระทบของการตีความคำว่า “ธรรม” ของท่านพุทธทาสภิกขุในสังคมไทยปัจจุบัน สรุปได้ว่า พุทธทาสภิกขุไม่แบ่งแยกเด็ดขาดระหว่างสังคมกับจิตวิญญาณ ทั้งสองด้านนี้เป็นความจริงหนึ่งเดียว (ธรรมะ) ตามกฎธรรมชาติ (ธรรมะ) ที่ต่างอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ไม่แยกแหว่งสังคมกับจิตวิญญาณ ไม่เช่นนั้นสันติภาพของโลกก็เป็นไปไม่ได้ และด้วยเหตุที่ท่านมองทุกสิ่งทุกอย่างด้วยมูมมอมนี่พื้นฐานอย่างหนึ่ง มูมมอมนี่ที่ท่านถือเป็นหัวใจของพุทธานุสสา เราควรตรวจสอบมูมมอมนี่ดังกล่าวอย่างน้อยก็โดยสังเขป และหากตั้งใจศึกษาค้นคว้าคำสอนด้านสังคมของท่านอย่างลึกซึ้งมากเท่าไร เรายิ่งต้องศึกษาให้ลึกกลงไปที่คำสอนด้านจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นพื้นฐานของคำสอนด้านสังคมมากเท่านั้น

อิทธิพลด้านคำสอนของพุทธทาสภิกขุโดยสรุป จึงเกิดจากสิ่งกระตุ้นและแรงจูงใจ 2 ส่วนสำคัญ คือ แรงจูงใจจากวิธีการ บุคลิก และการอุทิศตัวท่านต่อพระพุทธานุสสา “พุทธทาสภิกขุ”

ที่มุ่งมันตามปณิธานที่ตั้งไว้ในวัยหนุ่ม อีกส่วนหนึ่ง คือการนำเสนอคำสอนและการตีความพุทธศาสนาด้วยลีลาที่แปลกใหม่ และดึงเอาแก่นคำสอนในพุทธศาสนาอธิบายเสนอวิธีแก้ปัญหาและพัฒนาในทุกกระดับ จะเห็นได้ว่า จากการศึกษาชีวิต หลักคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ และจากการสืบค้นแนวคิดและทัศนะของพระเถระรวมทั้งนักวิชาการที่สำคัญพบว่า คำสอนของท่านพุทธทาสมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของบุคคลที่ประสบผลสำเร็จในชีวิตหลากหลายอาชีพ อิทธิพลเหล่านั้นเกิดจากความประทับใจเกิดจากศรัทธาต่อท่านพุทธทาสภิกขุในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นชีวิตความเป็นอยู่ ปณิธาน รูปแบบการอธิบายหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา รวมทั้งรูปแบบการเผยแผ่พุทธธรรมด้วยวิธีการต่าง ๆ ที่ผิดแผกแตกต่างและก้าวหน้าทั้งด้านจิตวิทยา ด้านภาษาศาสตร์ ด้านแก่นธรรม และการประยุกต์เทคโนโลยีและเทคโนโลยีใหม่ ๆ จึงกล่าวได้ว่าแนวคิดและหลักคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของผู้ที่ประสบผลสำเร็จในด้านต่าง ๆ อย่างยิ่ง

ข้อเสนอแนะ

จากการวิจัย เรื่อง “การวิเคราะห์การตีความคำว่า “ธรรม” ของพุทธทาสภิกขุ” ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไปดังนี้

1. ควรมีการศึกษาผลกระทบต่อแนวคิดทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพุทธทาสภิกขุ
2. ควรมีการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาของพุทธทาสภิกขุ เปรียบเทียบกับแนวคิดทางการศึกษาหรือนักปราชญ์ท่านอื่น
3. ควรมีการวิเคราะห์การตีความเกี่ยวกับการปฏิบัติอานาปานสติของสวนโมกขพลารามกับการปฏิบัติธรรมกับสำนักวิปัสสนากัมมัฏฐานอื่น ๆ
4. ควรมีการศึกษาผลสัมฤทธิ์ของชาวพุทธที่ได้จากการไปปฏิบัติธรรมจากสวนโมกขพลารามอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
5. ควรวิเคราะห์การตีความหลักการดำเนินชีวิต ตามหลักคำสอนของพุทธทาสภิกขุในระดับต่าง ๆ เช่น ระดับชีวิตที่เป็นปัญหา ชีวิตระดับปุถุชน กัลยาณชน และระดับโลกุตระ
6. ควรวิเคราะห์เฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนของพุทธทาสภิกขุที่อธิบายครอบคลุมถึงปัญหาต่าง ๆ หรือการตีความหลักคำสอนที่สำคัญในพระพุทธศาสนา
7. ควรศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของมหายานที่มีต่อแนวคิดของพุทธทาสภิกขุ

รายการอ้างอิง

- พระราชวรมนี (ประยูรค์ ปยุตโต). (2528). *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระไพศาล วิสาโล. (2529). “โลกกับธรรมแยกจากกันไม่ได้”. มติชนรายวัน กันยายน พ.ศ. 2544.
- _____. (2529). *พุทธศาสนากับคุณค่าร่วมสมัย*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- พุทธทาสภิกขุ. (2549). *การงานคือการปฏิบัติธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- _____. (2546). *ธรรมะกับการเมือง*. คำบรรยายประจำวันเสาร์ที่ลานหินโค้ง ณ สวนโมกขพลาราม อ.ไชยา ภาคอาสาฬหบูชา พ.ศ. 2519. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา.
- _____. (มปป.). *ธรรมในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างคน สร้างชาติ และสร้างโลก*. กรุงเทพมหานคร : สำนักแสงธรรม.
- _____. (2549). *ภาษาคน - ภาษาธรรม*. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535) . *พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*, 2500. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2533-2534). *อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
-